

TAMARA BAIRAŠAUSKAITĖ (Vilnius)

Kilka uwag o sejmikach guberni litewskich (do lat trzydziestych XIX wieku)

Sejmiki, które powstały po rozbiorach na ziemiach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, traktowane były przez społeczność szlachecką jako instytucja utworzona na wzór sejmików Rzeczypospolitej, ale przystosowana do postanowień *Gramoty* z roku 1785, aktu, w którym Katarzyna II określiła zasady samorządu rosyjskiego dworianstwa.

Okres rządów Katarzyny II, a potem Pawła I, okazał się ze względu na zmiany koncepcji a potem praw, niesprzyjający dla ukształtowania się sejmików jako organu samorządu stanowego. Należy tu wskazać, że cesarzowa podjęła pierwsze kroki w kierunku ograniczenia praw szlachty nowo przyłączonych ziem Cesarstwa poprzez zawieszenie, po kasacji III Statutu litewskiego oraz dotychczasowych sądów ziemskich, prawa wyboru niektórych urzędników. Nie wybierano również marszałków sejmikowych. Jej syn i następca Paweł, ukazem z 6 lutego 1797 r. (wszystkie daty, jeśli nie podano inaczej, są według kalendarza juliańskiego), przywrócił moc obowiązującą Statutu i funkcjonowanie dawnych sądów grodzkich, podkomorskich i ziemskich. Pozwolił też na wybieranie marszałków i chorążych¹.

Formy, w jakich sejmiki przetrwały do końca lat 30. XIX wieku (a ściślej, do reformy zapowiedzianej ukazem z 6 grudnia 1831 r.), nadały im de-cyzje Aleksandra I.

Opierając się na postanowieniach *Gramoty* Katarzyny o prawach dworianstwa, cesarz Aleksander I ukazem z 19 maja 1802 r. ustalił, że sejmiki mają się zbierać co trzy lata². Dokładny termin ustalały i ogłaszały władze gubernialne, po uzyskaniu na to zgody władz centralnych. W zasadzie sejmiki powiatowe miały się zbierać w rocznicę koronacji cara, o ile nie przeszkodziłoby temu czas poboru rekruta lub spiętrzenie prac polowych.

¹ Полное собрание законов Россиjsкой империи (cyt. dalej – PSZ), собр. 1, т. XXVI, nr 17788.

² PSZ, собр. 1, т. XXVII, nr 20273.

Miejscem obrad sejmików gubernialnych miały być stolice guberni, tj. Wilno i Grodno. Na mocy ukazu z 6 października 1810 r. postanowiono, że sejmik gubernialny miał zbierać się w trzy miesiące po sejmikach powiatowych. Obrady odbywały się odpowiednio w miastach gubernialnych i powiatowych. Uczestnikami sejmiku gubernialnego byli marszałkowie sejmików powiatowych i po 10 deputatów z każdego powiatu³. W sejmikach powiatowych uczestniczyć mógł ogół osiadłej w powiecie szlachty. Warto podkreślić, że zmiana składu sejmików gubernialnych nastąpiła w wyniku prośby szlachty powiatów południowo-wschodnich, która obawiała się dominacji szlachty żmudzkiej. W roku 1805 spośród 2000 osób zgromadzonych na sejmiku gubernialnym wileńskim, ponad połowa pochodziła ze Żmudzi, co miało wymierne konsekwencje dla wyniku wyborów i obsadzania urzędów⁴.

Na sejmikach powiatowych wybierano marszałka powiatowego, jego zastępcę, podkomorzego, chorążego, sprawników oraz urzędników sądowych: prezesa sądu, sędziów, pisarzy sądów grodzkich i ziemskich, trzech asesorów sądów niższych. Od roku 1811 także od 15 do 21 sędziów powiatowego sądu granicznego, którzy, co było wyjątkiem, mogli łączyć swój urząd z innym, ale oprócz sądowego. Ponadto sejmik wybierał deputata do gubernialnej deputacji wywodowej, drugiego do rewizji wiejskich magazynów żywnościowych, a od roku 1810 także po 10 deputatów na sejmik gubernialny⁵.

Należy zauważyć, że ustawa z 1775 r. o guberniach nie przewidywała funkcji zastępcy marszałka (*priedwoditiela dworianstwa*). W razie niemożności sprawowania urzędu marszałka powiatowego miał zastępować kolejny w hierarchii urzędnik, podkomorzy lub chorąży, marszałka gubernialnego zaś jeden z marszałków powiatowych (z zasady odpowiednio grodzieński lub wileński). Formalnie urząd zastępcy czy wicemarszałka został skasowany w guberniach litewskich dopiero w roku 1820⁶.

W wypadku urzędów komornika i woźnego, szlachta – posesjonaci, uznawała, że te jej nie przystoją. W roku 1809 zwróciła się do władz, by zezwolono na wybór spośród szlachty ubogiej, nieuprawnionej do udziału w sejmikach. Jak się wydaje, uzyskała na to zgodę, skoro wśród urzędni-

³ Janulaitis A. Lietuvos bajorai ir jų sejmeliai XIX amž. (1795–1863). Kaunas 1936, s. 194.

⁴ Delo o podgotowke k dworianskim wyboram i o chode wyborow. Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne (cyt. dalej – LPAH), f. 391, op. 7, d. 4096, k. 9–10.

⁵ Ukazy Wileńskiego Litowskiego Gubernskiego Prawlenija i spiski szlachty imejuszecej prawo byt na wyborach i izbrannoju, 1809–1811, LPAH, f. 391, op. 1, d. 1530, l. 360–363; Druki dotyczące organizacji i przebiegu sejmików szlacheckich guberni litewsko-wileńskiej, 1814–1820, Biblioteka Narodowa w Warszawie, Archiwum Romerów (cyt. dalej – BN. AR), IV 8671, k. 2.

⁶ O dworianskich wyborach po Grodnenskoj gubernii na buduszeje trechletije naczinaja s 1824 po 1827 g., LPAH, f. 378, obszczij otdel (cyt. dalej – Oo.), 1823, d. 579, k. 27; f. 391, op. 1, d. 1530, k. 564.

ków wybieralnych niższej rangi znajdowali się ludzie spoza kręgu szlachty sejmikowej⁷.

Dodatkowych badań wymaga kwestia sprawników ziemskich, czyli przeznaczonych policji powiatowej. Wbrew prawu, które nakazywało mianowanie ich przez władze gubernialne, byli oni w pierwszej ćwierci XIX wieku wybierani. Dopiero w roku 1826, na wniosek wielkiego księcia Konstantego, Senat Rządzący Cesarstwa uznał za słuszne, aby w guberniach zachodnich sprawnicy i asesory niższych sądów ziemskich byli mianowani⁸.

Do spornych należała również sprawa wyboru ciwunów w trzech powiatach żmudzkich, czyli rosieńskim, szawelskim i telszewskim. Ci, powołując się na wydany 16 grudnia 1801 roku ukaz gwarantujący zachowanie na Żmudzi dawnych urzędów, zażądali w czasie odbywającego się właśnie sejmiku powiatowego rosieńskiego, zachowania ciwunstw i to jako urzędników wybieralnych. Jak się wydaje, prośby tej nie uwzględniono, bowiem ciwuni wśród urzędników wybieralnych nie występowali⁹.

Sejmik gubernialny wybierał marszałka gubernialnego (spośród marszałków powiatowych), prezydentów I i II (oraz przejściowo Tymczasowego) departamentu Sądu Głównego Gubernialnego, nadto po czterech asesorów departamentalnych i – od roku 1816 prezydenta Gubernialnego Apelacyjnego Sądu Granicznego. W przypadku dwóch lub więcej kandydatów na urząd marszałkowski, nominację od generała gubernatora otrzymywał z zasady ten, który w wyborach dostał więcej głosów¹⁰.

Jeśli do powyższego dodać, że system rang i wynagrodzenie było równe w urzędach wybieralnych i mianowanych, nasuwa się wniosek, iż w ręce szlachty została złożona istotna część władzy wykonawczej.

Do kompetencji sejmików należało również przyjmowanie i formułowanie postulatów, które przekazywano gubernatorowi oraz, co zdarzało się rzadko, petycji adresowanych do cara. Wśród tych ostatnich szczególne miejsce zajmuje petycja odnosząca się do uwłaszczenia chłopów, z którą w roku 1817 zwrócił się do Aleksandra I gubernialny sejmik wileński. Zasluguje ona na uwagę także i z tego względu, że kwestia uwłaszczenia była jedyną, w której doszło do wspólnego wystąpienia całej społeczności szlacheckiej Litwy. Zwykle, jeśli nawet występowano z takimi samymi czy zbliżonymi prośba-

⁷ Czynności generalnego szlacheckiego zgromadzenia guberni litewsko-wileńskiej w materiałach ekonomicznych R. 1809 Pebr. 16 rozpoczęte, w: Głosy w różnych sprawach sądowych, Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk, Dział Rękopisów, sygn. L-19 (2-26) 10, strony nieznaczone. Tu można odnotować, że ukaz z 16 kwietnia 1806 r. skierowany do generała-gubernatora L. Bennigseny wybór komorników i woźnych uzależniał od cenzusu majątkowego (LPAH, f. 391, op. 1, d. 999, k. 322-324).

⁸ Delo o podgotowke k dworianskim wyboram, 1805-1808, LPAH, f. 391, op. 1, d. 999, k. 7.

⁹ Ukazy Senata, predpisanija, rasporiażenija i dr., postupiwszije w kancelariju gubernsko-go marszała, LPAH, f. 391, op. 2, d. 9, k. 30.

¹⁰ Zob. przypis 5.

mi, jak zmniejszenia podatków, sposobu ich płacenia, utworzenia hipoteki, towarzystwa kredytowego, banku ziemskiego itp., występowano z osobna¹¹.

Po zakończeniu części ogólnej, wyborczej bądź elekcyjnej sejmików powiatowych i gubernialnych, rozpoczynała się część ekonomiczna albo gospodarcza, w której uczestniczyli już tylko marszałek i deputaci. Przedmiotem prac był rozdział powinności ziemskich pomiędzy członków stanu szlacheckiego. Nadto ustalenie wysokości składki płaconej przez szlachtę na utrzymanie instytucji samorządowych, a niekiedy i na zaspokojenie potrzeb wojska kwaterującego na danym terenie¹².

Zasady udziału w sejmikach określała *Gramota* z roku 1785 oraz ukazy Aleksandra I. Wydany 8 czerwca 1802 roku ukaz dopuszczał do obrad szlachtę, która płaciła tzw. *podatek ofiary*, posiadała dobra własne, skarbowe, zastawne bądź dzierżawę, w tym ostatnim przypadku nie krócej niż przez 10 lat. Wymieniony w *Gramocie* obowiązek posiadania co najmniej niższego stopnia oficerskiego został zawieszony na cztery kadencje¹³. Jednak dopiero 3 marca 1825 r. z inicjatywy wielkiego księcia Konstantego został wydany przez Mikołaja I ukaz nakładający na uprawnionych do udziału w sejmiku obowiązek co najmniej 3-letniej służby państwowej. Postanowienie o stopniach oficerskich objaśniono w ten sposób, że honorowane winny być stopnie posiadane w dawnej Rzeczypospolitej, o ile ich posiadacz służył i później. 9 marca 1826 r. zastrzeżono, że urzędnikami mogą być wybierani jedynie ludzie, którzy dosłużyli się rangi na służbie państwowej¹⁴.

Ukaz z 3 marca 1805 roku określił cenzus wieku: 18 lat dla czynnego prawa wyborczego, 23 lata dla biernego (wybieranych) oraz cenzus majątkowy (posiadanie dóbr dziedzicznych, dożywotnich, zastawnych nie mniejszych niż 8 dymów lub posiadanie 150 rubli rocznego dochodu). Przyjęta forma cenzusu majątkowego budziła sprzeciwy. Dwukrotnie, w latach 1807 i 1820 poszczególne sejmiki występowały z prośbami o zastąpienie 8 dymów przez 25 poddanych, co w roku 1821 zostało zaaprobowane przez wicegubernatora wileńskiego, Piotra Horna, nie zyskało to jednak zgody Rządzącego Senatu¹⁵.

¹¹ Dziennik sejmiku elekcyjnego gubernialnego (fragment) oraz materiały dotyczące wyboru Michała Józefa Romera na marszałka guberni litewsko-wileńskiej w 1817 i 1821 r., BN, AR, IV 8669, k. 28, 35, 39. Różne materiały dotyczące działalności Michała Józefa Romera jako marszałka szlachty guberni litewsko-wileńskiej, ibidem, IV 8678, k. 88, 92. Janulaitis A., op. cit., s. 305, 306, 350–353, 382.

¹² LPAH, f. 391, op. 1, d. 1530, k. 362, 524. Po ukończeniu sejmików deputaci szlachty oraz deputaci miast jeszcze raz decydowali o rozdziale powinności ziemskich pomiędzy ludzi wszelkich stanów: szlachtę, kupców, mieszczan, rzemieślników, chłopów skarbowych, także Cyganów, Tatarów i Żydów. Np. zobacz: Rozkład na opłatę ziemskich powinności, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (cyt. dalej – AGAD), Archiwum Radziwiłłów, dz. II, nr. 3265, k. 1–2.

¹³ PSZ, sobr. 1, t. XXII, nr. 16187, t. XXVII, nr. 20288.

¹⁴ O dworianskich wyborach na 1826 g. po Wileńskiej gubernii, LPAH, f. 378, Oo. 1825, d. 620, k. 42–43; PSZ, sobr. 2, t. I, nr. 188.

¹⁵ PSZ, sobr. 1, t. XXVIII, nr. 21646, Ukazy Senatu, postępujące w Wileńskie Dworianskoje Deputatskoje Sobranije, LPAH, f. 391, op. 1, d. 988, k. 180, 186, f. 378, Oo. 1825, d. 620, k. 15–16.

W przypadku niemożności osobistego udziału w obradach, praktykowano, ale za zgodą marszałka gubernialnego i po określeniu zakresu kompetencji, przysłanie plenipotentą. Podobnie było i w przypadku wdów¹⁶.

Nie był skasowany, ale i nie powtarzany zawarty w *Gramocie* zakaz udziału w sejmiku osób, które były *jawnie rozpustne i złych postępów* oraz mających sprawy z oskarżenia o przestępstwa kryminalne.

W sumie, prawo udziału w sejmikach przysługiwało nie więcej niż 8–10% szlachty guberni litewskich. Imienny wykaz uprawnionych początkowo sporządzał marszałek powiatowy. Ponieważ skład sejmiku decydował o wyniku elekcji urzędniczych, oskarżano marszałków o nadużywanie władzy. Jeśli oskarżenie wniesiono w czasie obrad, rozpatrywało je *koło porządkowe*, albo *cenzoriat*, który tworzyli podkomorzy, chorąży, prezydenci sądów granicznego i ziemskiego bądź osoby wyłonione z grona obecnych¹⁷. Czasem odwoływano się jednak do władz państwowych, jak roku 1811, kiedy grupa szlachty z powiatu telszewskiego upoważniła Józefa Witkowskiego do wystąpienia w jej imieniu do rządu gubernialnego ze skargą na marszałka Ignacego Przeciszewskiego, który *kilkanaście osób nieprawnie umieścił w księdze dla pomnożenia tylko na swoją stronę wotujących*. W rezultacie, po roku 1811, sporządzenie listy powierzono wspomnianym czterem urzędnikom, aby ci, *w ciągu dwu lat księgę tę spisali i przed sejmikiem zamknęli*.¹⁸

Członkowie *Koła* sporządzali i codziennie podpisywali diariusz obrad, czuwali też nad przebiegiem wyborów. Z udziałem marszałka sporządzali spisy kandydatów, wotujących, liczyli głosy. Za swą działalność mogli, tak jak i marszałek, być pociągani do odpowiedzialności sądowej. Taki wypadek miał miejsce w roku 1802, kiedy szlachta telszewska oskarżyła swego marszałka, Józefa Konstantego Platera i cenзорiat o nietrzymanie się prawa¹⁹.

Dalszych badań wymaga problem nadzoru władz państwowych nad sejmikami. Zgodnie z ukazem z 3 maja 1809 r. *O wyborach szlacheckich w guberniach od Polski przyłączonych* gubernator miał nie wtrącać się w ich przebieg, chociaż był odpowiedzialny za spokój na podległym sobie terytorium i w wypadku zaistnienia nieporządków, mógł urząd utracić²⁰. Z pewnością gubernator przyjmował raporty od marszałków. Aprobował też wykazy wybranych urzędników. Można przyjąć, że władze gubernialne podejmowały decyzje w wypadkach wątpliwych, jak w kwestii uczestniczenia w obradach osób mających majątności w kilku powiatach. Podniesiona w roku 1805 przynio-

¹⁶ Sprawa Jana Chryzostoma Piłsudskiego z Jakowiczem i Puzyrewskim o nieporządku podczas wyborów, AGAD, Archiwum Piłsudskich-Ginátowiczów (cyt. dalej – AFG), dz. VI, XXXIX E.d, k. 75.

¹⁷ BN, AR, IV 8671, k. 17.

¹⁸ LPAH, f. 391, op. 1, d. 1530, k. 307. Delo o besporiadkach, proischodiwszich pri wybo-rach po lidskomu powietu, ibidem, f. 378, Oo. 1823, d. 888, k. 45.

¹⁹ Sprawa cenzorów sejmiku telszewskiego poczętego roku 1802 septembra 15, LPAH, f. 1276, op. 1, d. 1255, k. 1–3.

²⁰ PSZ, sobr. 1, t. XXX, nr. 23513.

sła zgodę na udział w obradach we wszystkich sejmikach powiatowych, w których dana osoba posiadała majątności oraz reprezentowania ich w razie wyboru na deputata na sejmiku gubernialnym, ale z prawem tylko jednego głosu na wybranym przez zainteresowanego sejmiku powiatowym²¹.

Do wyjątkowych należał *casus* sejmiku wołkowyskiego z roku 1801, którego uchwały, wobec oskarżeń o naruszenie prawa w toku wyborów przez marszałka powiatowego Kuleszę, zostały przez władze gubernialne anulowane. Zarządzono ich ponowienie, przy czym zabroniono, aby przewodniczył obwiniany marszałek. Uzasadnieniem było to, że uczyniono to *dla usprawiedliwienia się przed wszystkimi w powiecie obywatelami*. Zastępujący marszałka gubernialnego Gaspar Czyż, przybył do Wołkowyska, by wraz z deputatami miejscowej szlachty zbadać sprawę i po potwierdzeniu zarzutów wytłumaczyć ogółowi, na czym polegała wina marszałka, a jego samego oddając pod sąd, którego wyrok miałby go pozbawić urzędu²². Wydaje się, że element sądu i winy był niezbędny dla pozbawienia urzędu. Podobnie dopiero po wytoczeniu sprawy sądowej *za nadużycia podczas wyborów*, zostali usunięci z urzędów: Wincenty Białłozor marszałek rosiński, Mikołaj Orzeszko – marszałek kobryński oraz Ignacy Zawisza – marszałek powiatowy kowieński²³.

Nieformalnym ułatwieniem w plątaniu praw i przepisów był wydany w Grodnie, w roku 1805, przez marszałka gubernialnego Stanisława Ursyna Niemcewicza, *Zbiór praw i ukazów*, o którego wadze stanowiło, że zawierał także decyzje oraz komentarze władz lokalnych²⁴. Przez lata zbiór zastępował wydawnictwo urzędowe, mimo że już w roku 1801 gubernator cywilny guberni litewskich, Iwan Fryzel, zaproponował marszałkom powiatowym, by *zebrać i opisać prawa polskie co do sejmikowania, aby tym sposobem metoda i odbywanie elekcji na jednym papierze zamieszczone były*²⁵. W roku 1809 marszałek telszewski, Włodzimierz Gadon zaproponował powołanie komisji, którą tworzyliby marszałkowie i deputaci powiatowi i ci, opierając się *na własnym doświadczeniu*, mieliby sporządzić potrzebny dokument²⁶. Wiadomo, że w latach 1811, 1814, 1817, 1820, a może i innych, powstały *Organizacje (albo prawidła) do elekcjów szlacheckich*, które oprócz przepisów rosyjskich zawierały postanowienia polskie, jak konstytucję sejmu 1764 roku *O porządku sejmowania*, co świadczy, że się posługiwano nimi oraz opis sposobu prowadzenia obrad²⁷.

²¹ AGAD. APG. dz. VI. XXXIX E. D. k. 75.

²² LPAH. f. 391, op. 2, d. 9, k. 340–341.

²³ LPAH. f. 391, op. 1, d. 1530, k. 542. Po ukazu Prawitelstwujuszczego Senata o dworianskich wyborach, ibidem. f. 378; Oo. 1814, d. 52, l. 239; O dworianskich wyborach po Grodzenskiej gubernii, ibidem. f. 378, Oo. 1820, d. 124, k. 361, 383.

²⁴ Stanisław Ursyn Niemcewicz, *Zbiór praw i ukazów tak w pamiętnikach, jako i oddzielnie ogłoszonych szlachty, o wywodach szlacheckich, o wotowaniu i elekcjach, o powinnościach ziemskich i dalszych innych do szlachty sięgających*, Grodno 1805.

²⁵ LPAH. f. 391, op. 2, d. 9, k. 29.

²⁶ LPAH. f. 391, op. 1, d. 1530, k. 326.

²⁷ BN. AR. IV 8671, k. 41. AGAD. APG. dz. VI. XXXIX E. d. k. 104; Volumina legum, Petersburg 1860, t. 7, s. 17.

Podsumowując: sejmiki guberni litewskich pozostawały w świadomości szlachty kontynuacją sejmików przedrozbiorowych, a były zarazem częścią tworzącego się aparatu administracyjnego Imperium rosyjskiego. Społeczeństwo szlacheckie zachowało za ich pośrednictwem znaczną część władzy wykonawczej i sądowniczej. One same oraz powoływane przez nie urzędy stanowiły szkołę myślenia w kategoriach powiatu, guberni, a niekiedy państwa.

